

Stephen
Budiansky

Na okraji rozumu

Příběh
světoznámého
matematika
s českými
kořeny

Život Kurta Gödela

Host

Stephen Budiansky

Na okraji rozumu
Život Kurta Gödela

Přeložil Marcel Martin
Brno 2023

Vychází s finanční podporou Ministerstva kultury ČR
a Státního fondu kultury ČR

MINISTERSTVO
KULTURY

Státní fond kultury ČR

Copyright © 2021 by Stephen Budiansky

All rights reserved

Cover illustration © Dana Lédl, 2023

„Hommage à Gödel“ from Hans Magnus Enzensberger,

Gedichte 1950—2020 © All rights reserved by

and controlled through Suhrkamp Verlag Berlin

Interior pictures by Dave Merrill

Afterword © Jiří Raclavský, 2023

Translation © Marcel Martin, 2023

Czech edition © Host — vydavatelství, s. r. o., 2023

(elektronické vydání)

ISBN 978-80-275-1782-4 (PDF)

Obsah

Prolog	9
1. Sny o říši	17
2. <i>Alle echten Wiener sind aus Brünn</i>	51
3. Vídeň 1924	75
4. Vznášející se ve vzduchu	103
5. Nerozhodnutelné pravdy	135
6. Ráj učenců	167
7. Útěk z Říše	197
8. Nové světy	231
9. Platonův stín	263
10. „Je-li svět konstruován racionálně“	293
Příloha	313
Poděkování	319
Doslov k českému vydání	323
Ediční poznámka	329
Poznámky	331
Bibliografie díla Kurta Gödela	363
Jiné zdroje	366
Seznam vyobrazení	379
Rejstřík	383

Prolog

Březen 1970. Psychiatr hbitě přejížděl perem po žlutých listech linkovaného papíru a zaznamenával údaje, zvláštní i všední, o svém novém pacientovi. Einstein jej nazval „největším logikem od dob Aristotela“, a dokonce i v Princetonu, městě, kde bylo víc nositelů Nobelovy ceny než semaforů, svou nadpozemskou genialitou vynikal. Práce, kterou vykonal o čtyřicet let dříve, ve svých čtyřiaadvaceti letech — „nejvýznamnější matematická pravda století“, ohromující mimořádný a paradoxní důkaz, že žádný formální matematický systém nikdy nezachytí každou matematickou pravdu ve svých vlastních mezích —, mu přinesla slávu a uznání po celém světě.

Ale nyní jej mučili démoni, pocit selhání a pronásledování. Psychiatr napsal:

Kurt Gödel 64. Ženatý 32 let. Adele 70. Žádné děti. Manželka už byla jednou vdaná.

Myslel si, že přišel kvůli hodnocení duševní způsobilosti — což jsem popřel —, abych „mu pomohl“, pokud to bude možné. — Přišel na naléhání bratra & manželky.

Je přesvědčen, že nedosáhl cílů, které si vytyčil — tedy pocit „selhání“ —, proto jej budou ostatní lidé, zejména v Institutu, také považovat za neúspěšného & pokusí se ho zbavit. — Věří, že byl prohlášen za nesvéprávného & že si lidé jednoho dne uvědomí, že by neměl běhat na svobodě, & odvezou ho pryč jako příliš nebezpečného.

Strach ze strádání, ze ztráty pracovní pozice v Institutu, protože poslední rok nic neudělal — neudělal téměř nic

za pětatřicet let — čtyři pět nezajímavých článků. — Zabýval se velkými tématy, možná neměl dostatek talentu. — Obvykle pracuje sám, podle svých metod & v oborech, které jdou proti současnému proudu. — Možná se cítí provinile, že není produktivní & nedosahuje podobného uznání, jako tomu bylo v časech jeho mládí.¹

Když Gödel dorazil na první sezení s doktorem Philipem Erlichem, na Princeton bylo nezvykle teplo — na jasné obloze zářilo slunce a rtuť teploměru vystoupala na letních dvaadvacet stupňů. Ale uvnitř psychiatrovny ordinace, v tichém cihlovém domě na Nassau Street, který byl postaven už deset let před americkou revolucí, byla Gödelovi zima, a tak si nechal kabát. Jindy se objevil v jednom, nebo dokonce ve dvou svetrech, což nešlo dohromady s jeho starosvětskou formálností, ke které se obvykle stylem oblékání a svým chováním hlásil: dobře střižený oblek, kalhoty s dokonale vyžehlenými puky, šedivé vlasy pečlivě sčesané z čela a s tmavším pruhem uprostřed, jenž podivně odolával času, velké kulaté brýle vědce, jasný a zvučný hlas, který vyvolával představu energičtějšího muže impozantnějšího vzhledu, než jakého naznačovala jeho trvalá podváha a metr sedmdesát vysoká postava.²

Přicházel dvakrát týdně — prý pouze z obavy, aby nerozčilil svou ženu v případě, že by na schůzky nedokázal docházet. Poté co se Kurtův stav na začátku roku výrazně zhoršil, jeho zoufalá žena pozvala z Vídně Kurtova bratra, aby jí pomohl situaci řešit. Rudolf přijel první týden v dubnu, ale Kurt se s ním stihl okamžitě pohádat.

Kvůli němu prý trpí bludy. — Bratr je zlá osoba, která stojí za spiknutím, jehož cílem je zničit ho — protože mu chce vzít ženu, dům & připravit jej o místo na Institutu. — Cítí také, že bratr situaci nezvládl, když se na něj rozzlobil, místo aby zůstal klidný. Bránil jsem jeho bratra — vedly ho dobré úmysly, nechtěl mu ublížit, pozvala ho manželka. — Zdůraznil jsem potřebu rázného jednání & naléhal jsem, aby za mnou p[aci]en[t] dál docházel.

Kurt Gödel 64 Adele 70
 145 Linden Lane
 Princeton, N.J.
 424-0569
 Married - 32 years
 No children - w. he had been married
 once before.
 Dr. Haynes
 March 26, 1970
 Thought became a evaluation of mental
 Competency - which I denied - to "Mephem" / I
 decided. Indecision about whether to continue &

Poznámky doktora Philipa Erlicha o Kurtu Gödelovi, 1970

Freud a jeho teorie, opáčil pacient bryskně, jsou projevem stejného materialismu, který on sám ve své vlastní práci o logice a filosofii zcela odmítal. Mysl je založena mnohem méně na fyzických základech a mnohem více na duchovních vlivech, než si dvacáté století chtělo připustit. Středověcí myslitelé měli pravdu, když se dívali na duševní onemocnění jako na „duchovní nákazu“. Pravda bude nakonec odhalena — ačkoli se věda bude v dohledné budoucnosti ubírat materialistickým směrem.

Jednou se psychiatrovi svěřil, že své konzultace nepovažuje za terapii, ale spíš za rozhovor s přítelem. Všichni jeho přátelé byli pryč. Během jejich společného působení v Princetonu ve čtyřicátých letech a na začátku let padesátých byl Einsteinovým nejbližším společníkem. Einstein tvrdil, že jeho vlastní práce v té době už za moc nestála, ale chodil do kanceláře „jen proto, aby se mu dostalo té výsady jít domů s Kurtem Gödelem“. ³ Byl to v Princetonu často vídaný výjev: téměř komicky nesourodá dvojice se každé odpoledne vracela domů přes rozlehlý pěstěný trávník pozemků Institutu, na první pohled naprosté protiklady. Einstein se svými charakteristickými nepoddajnými vlasy, volným svetrem a šlemi — vypadal „jako starý dobrý dědeček, proti čemuž není důvod nic namítat“, zastal se kdysi Gödel Einsteina před svou matkou poté, co pronesla udivenou poznámku o Einsteinově neupraveném a „neestetickém“ vzhledu na fotografii, kterou jí

syn poslal.⁴ A Gödel slavnostní, vážný, hubený jako lunt, v nejteplejším letním dni oblečen v dokonale padnoucím bílém lněném obleku a s elegantním kloboukem. Přesto se každý den procházeli a živě si německy povídali o politice, fyzice, filosofii a o životě.

Ale Einstein byl už patnáct let mrtvý. A navíc, trval na svém pacient, jeho další dlouholetý a blízký kolega z Princetonu, geniální a vynikající ekonom Oskar Morgenstern, jehož znal ještě ze starých vídeňských časů, na něj zanevřel a bezdůvodně se s ním přestal vídat. „Ztratil jsem nejlepšího přítele,“ řekl lítostivě. A nyní jej opouští také Institut pro pokročilá studia, akademické elysium, které o něj s otcovskou starostlivostí pečovalo po tři desetiletí. Určitě se ho chystají vyhodit. Nebo mu už možná výpověď dali, rozhodnutí učinili v tajnosti a zamlčeli ho před ním.

Všechny doktorovy pokusy o domluvu pacient zatvrzele odmítal:

Stále je přesvědčen o reálnosti svých myšlenek & jejich popření by bylo přiznáním šílenství, což by zpochybnilo platnost jeho celoživotního díla. — Buď jsem ho přijal jako schopného objektivně přemýšlet & podávat přesné informace, a tím pádem vyvozovat logické závěry; nebo jej oklamali duchové.

Psychiatr však namítl: jednání ředitele Institutu, který vám právě napsal dopis potvrzující vaše postavení profesora s definitivou a zaručenou penzí po vašem odchodu do důchodu — ředitel zdůraznil: „trvalé vyjádření postoje Institutu“ —, by přece nedávalo smysl, pokud by jeho záměrem bylo vás vyhodit.⁵

Nebo se podívejte na Einsteina, naléhal dál doktor: Stejně jako vy vykonal skvělou práci jako mladý muž, a depresemi netrpěl.

Nebo jednou, v naprosté beznaději: Zkuste si dát před jídlem sklenku sherry.

Snažil se svého pacienta vyprovokovat. Potřebujete padoucha; někdy tu roli plní doktoři, jindy váš bratr. Trpíte tajnou touhou po uvěznění, pramenící z pocitu viny ze selhání, jež si namlouváte. Brzký triumf a pocty, kterých se vám dostalo jako mladému muži, způsobily, že nyní máte přebujelé ego.

Pacient se všem těmto návrhům vysmíval. Říkal, že nikdy netoužil po slávě; to všechno už před lety hodil za hlavu. Jeho jedinou celoživotní motivací byla touha po finančním zajištění a zájem o práci samotnou. Ale teď se mu zdálo, že nezmůže nic:

Vyjmenoval různá rozptýlení, která mu brání v pokroku v jeho filosofické práci. Manželství, vedení účetnictví, zdravotní problémy duševní & fyzické, manželčino zdraví, povinnosti v Institutu, příležitostná práce na řešení problémů čisté matematické logiky, koníčky — čtení knih o historii atd. — Má pocit, že on sám se natolik zabývá přípravami, že se nikdy nedostane k hlavnímu tématu.

Dokonce ani jeho velké dílo, teorie neúplnosti, už mu nepřinášelo útěchu. Veškeré jeho příspěvky, jak smutně poznamenal, jsou negativní povahy — dokazují, že něco *nemůže* být učiněno, nikoli to, co vykonáno *být může*.

Nějakou dobu se cítil lépe, na povrch se dostávalo jeho staré já se sklonem k jemnému humoru, přibýval na váze, dokonce se vrátil k některým svým pracovním aktivitám, k překvapení kolegů se objevil ve své kanceláři a po jedenácti měsících, kdy na terapeutická sezení k doktoru Erlichovi docházel nejprve dvakrát a pak jednou týdně, přestal chodit úplně.

V roce 1976 se však situace zase zhoršila. Odmítal akutní operaci prostaty, nejedl, prohloubila se jeho hypochondrie a znovu ho pohltila paranoia a odpor k sobě samému. Během několika posledních zoufalých návštěv u doktora Erlicha rok před jeho smrtí psychiatr napsal:

Situace se zhoršuje. — Kope si pod sebou jámu stále hlouběji. — Domnívá se, že jej před rokem vyhodili z fakulty. — Silná nenávisť k sobě samému & strach z trestu. Také se trápí kvůli maličkostem. — Zveličování vlastních chyb před lidmi, kterým do nich nic není, jej pouze staví do špatného světla. — Velmi obtížný, svéhlavý člověk.

O několik měsíců později, v lednu 1978, zemřel. V době smrti vážil dvacet devět a půl kilogramu.

Doktor Erlich diagnostikoval pacientovo odmítání jídla v posledních dnech jako dokonání sebevražedného činu muže, kterého trápí nevyřešený pocit viny. Ošetřující lékař v Princetonské nemocnici to však viděl jinak: „Spíše apatie a rezignace než aktivní dobrovolné sebevražedné úsilí.“⁶

Jediné, co mu nakonec zbylo, byla negativní rozhodnutí.

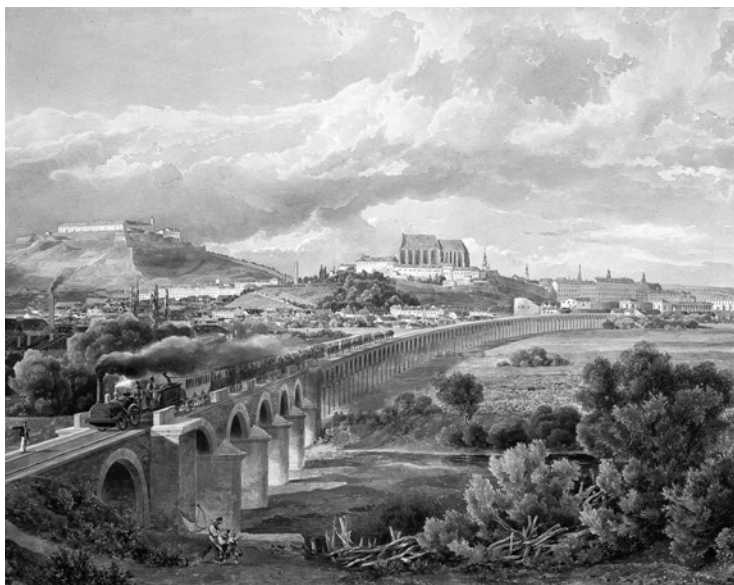
1. SNY O ŘÍŠI

Zlatý věk jistoty

Těžko hledat dva vzdálenější světy než ten, který představovala trýznivá temnota posledních let života Kurta Gödela, a svět konejšivého bezpečí jeho mládí, v němž se v roce 1906 habsburská říše ještě zdála být věčnou. Z podkrovního vikýře příjemné vily, kterou dal postavit jeho otec na úpatí zalesněných svahů vedoucích vzhůru k brněnskému středověkému hradu Špilberk, mohl Kurt s bratrem za jasných dní vyhlížet ven a v dálce přitom zahlédnout kouř lokomotiv mířících po železniční trati do Vídně, vzdálené necelých sto dvacet kilometrů jižním směrem.¹

Město Brno, jež administrativně spadalo do převážně česky mluvící Moravy, bylo pevnou součástí velkého rakouského soustátí, stejně jako všechny ostatní starobylé bašty po staletí spjaté s dynastií Habsburků. Železniční tratě, táhnoucí se po celé šíři impéria v délce tisíc šest set kilometrů, od Jaderského moře na jihozápadě až k ruským hranicím na východě, spojovaly velká centra, jakými byly Terst, Praha, Budapešť, Krakov, ukrajinské Černovice, Štýrský Hradec, Lvov, a stovky menších měst a vesnic roztroušených mezi nimi s císařským hlavním městem Vídní v samém srdci říše. Ocelové pásy kolejí byly jen nedávným projevem stvrzujícím odvěké postavení rakouského impéria coby mocnosti zaručující stabilitu ve střední Evropě.

V celé říši se každé velké až středně velké město snažilo napodobit architekturu metropole. Široká okružní třída; městské divadlo nebo budova opery postavené ve stejně těžkopádné a kakofonické směsi neobarokních, neoklasicistních a neorenesančních architektonických stylů jako u jejich prototypů na vídeňské Ringstrasse; řady

Železniční trať do Brna; na pozadí hrad Špilberk a katedrála svatého Petra a Pavla

strohých měšťanských činžovních domů s aristokratickými fasádami se štukovými ornamenty. Když Rakušan přijel i do toho nejmenšího města v říši, přivítaly jej důvěrně známé výjevy a zvuky: stejný lehce obézní přednosta stanice středního věku s břichem nacpaným do nenápadné tmavomodré uniformy, který při příjezdu každého vlaku salutoval ve stylu — slovy rakouského spisovatele Josepha Rotha — jakéhosi „vojenského požehnání“; tentýž malý zvonek, jež nosil na černém opasku na hrudi a který od Jadranu až k ruským hranicím zvonil stejným tónem na znamení blížícího se odjezdu vlaku.² Na každou stanici, natřenou jasně žlutou barvou, dohlížel všudypřítomný černý dvouhlavý orel císařovy pečeti připevněný na zdi. Fiakristé čekající před domem, až dostanou zaplacenou, vyprávěli stejné vtipy, používali stejná gesta, oslovovali své zákazníky obvyklým rakouským způsobem a každému přisoudili vyšší postavení, než jaké měl ve skutečnosti: každý obchodník byl *Herr Direktor*, každý armádní major byl *Herr General*, každý univerzitní student byl *Herr Doktor*.³ Dokonce i ta nejvzdálenější provinční kavárna mohla být kopií vídeňského

originálu, od začouzených stěn, šachovnic a kostek domina, vozíků s dorty a servírek v modrých zástěrách, tácu s císařskými žemlemi a bochníků posypaných mákem až po identickou prsatou blond kasírku, která ostřížím zrakem dohlížela na obchod.⁴

Rok předtím, než se Roth v roce 1939 v pařížském exilu upil k smrti a stal se tak jednou z nesčetných obětí toho, co historik George Berkley nazval „nejneopětovanějším milostným vztahem v dějinách měst“ — tragickou oddaností 300 tisíc vídeňských Židů zemi, která jim a dvěma milionům jejich příbuzných poskytla bezpříkladné útočiště a naději, jen aby ji pak viděli lehnout popelem —, tedy rok před svou smrtí popsal Roth tento mystický pocit jednoty, který dokázal vzdorovat tříštícím silám nacionalismu devatenáctého století a nenávisti.⁵ Při pohledu zpět, poté co je všechno pryč, si vypravěč Rothova posledního románu *Kapucínská krypta* uvědomuje, že:

teprve mnohem později jsem měl tedy uznat, že dokonce krajiny, pole, národy, rasy, chatrče i kavárny nejružnějšího druhu musí podlehnout tomu veskrze přirozenému zákonu, který je s to přiblížit věci odlehlé, uvést ve správnost to, co je cizí, a sjednotit, co se zdánlivě rozbíhá různým směrem. Mluví o nesprávně pochopeném a také zneužitém duchu staré monarchie, který působil, že jsem byl v Zlotogrodu právě tak doma jako v Sipolji, jako ve Vídni.⁶

Podobně tomu bylo i v Gödelově Brně, od okružní třídy k Městskému (dnes Mahenovu) divadlu, v němž divadelní soubory z Vídně inscenovaly nejnovější divadelní hry, přes gymnázium, kde se podle univerzálních osnov císařství učili středoškoláci, kteří chtěli pokračovat ve studiu na univerzitě ve Vídni, v Praze nebo v Černovicích, až po Café Schopp na Freiheitsplatz, kde Gödelova matka trávila poklidná odpoledne s přáteli. Změny, které měly všechno smést, byly v letech před první světovou válkou doslova nemyslitelné.

Tato léta, vzpomínal spisovatel Stefan Zweig, další Gödelův současník a stejně jako Roth další rakouský Žid, kterému se podařilo uprchnout před Hitlerem a který pak zničený žalem zemřel vlastní rukou v exilu, byla „zlatým věkem jistoty“. Měna, rakouská koruna, obíhala

ve „třpytivých zlatých mincích a zaručovala tím svou stabilitu“.⁷ Rodiče ukládali svým dětem úspory už jako miminkům v kolébce, protože věděli, že peníze jim zaručí dobrou budoucnost. Státnímu úředníkovi stačilo nahlédnout do kalendáře, aby věděl, kdy bude povýšen a kdy bude moci odejít do důchodu se zajištěnou penzí. „Vše v této velké říši stálo pevně a nezměnitelně na svém místě a na tom nejvyšším stařícký císař; kdyby však zemřel, pak se vědělo (či mělo za to), že přijde jiný a v dobře propočteném pořádku se nic nezmění. [...] Vše radikální, vše násilné se už zdálo být ve věku rozumu nemožným.“⁸

Městské divadlo Na hradbách (dnešní Mahenovo divadlo) v Brně, 1905

Stabilita byla osobní ctností, ceněnou nade vše ostatní, a toto přesvědčení odměňovala společnost, od níž se dalo očekávat, že jej naprosto sdílí. „Iracionálnímu, vášnivému a chaotickému,“ říká jeden historik éry rakouské jistoty, „bylo třeba se za každou cenu vyhnout.“⁹

„Rakouská idea“, sousloví, které formuloval rakouský básník a libretista Hugo von Hofmannstahl v roce 1917, tedy právě ve chvíli, kdy navždy zmizela na bojištích první světové války, byla ideou „smíření, syntézy, přemostění rozdílů“, ideou přijetí a přenesení univerzálních hodnot evropské civilizace a kultury přes hranice rasy a jazyka. „Rakousko není žádný stát, žádná domovina, žádný národ,“ říká jedna

z Rothových postav, šílený bratr polského hraběte z rakouské Haliče: „Je to náboženství.“ Nejedná se tedy o mnohonárodnostní stát, nýbrž o stát *nadnárodní*, vysvětluje, „jsme jediný nadnárod na světě“. („Pokud jde o privátní věci, je můj ubohý bratr dočista blázen,“ řekl hrabě, „ale pokud jde o politiku, není druhého tak chytrého člověka, jako je on.“¹⁰ — jedna z mnoha Rothových jízlivých narážek na schizofrenní realitu rakouského života.)

Byla to idea, kterou si rakouská monarchie nejprve vynutila a poté zcela přijala. Vídeň, stojící na pomezí Východu a Západu, byla po staletí křižovatkou cest a vnuceným tavicím kotlíkem. Jeden falcký učitel, který město navštívil v roce 1548, tvrdil, že rozeznal jeden a půl tuctu jazyků, jimiž se mluví v kupecké čtvrti, od polštiny, maďarštiny, chorvatštiny, češtiny a italštiny až po turečtinu, řečtinu, hebrejštinu a arabštinu.¹¹ Fridrich III., první Habsburk korunovaný na císaře Svaté říše římské, zformuloval v roce 1452 rakouskou „civilizační misi“ ve svém slavném a neskromném akronymu AEIOU, jejž dával razit na vše, od katedrál až po stolní nádoby. V němčině tato zkratka znamenala *Alles Erdreich ist Österreich untertan* (Rakousko má vládnout celému světu). Po následující dvě století bylo Rakousko velmi blízko k tomu, aby se mu tuto myšlenku podařilo naplnit, přinejmenším pokud šlo o „celý svět“ křesťanské Evropy, v níž habsburská monarchie vládla kromě srdce střední Evropy také Španělsku, habsburskému Nizozemí, většině Itálie a části Francie.

Dobrý Habsburk

Na konci osmnáctého století v době osvícenství — za vlády císaře, na něhož Rakušané ještě o dvě století později vzpomínali jako na „dobrého Habsburka“ (nebo řečeno jízlivěji jako na „jediného Habsburka, který nebyl idiot“) — Rakousko ztratilo Španělsko, ale získalo Uhry a Sedmihradsko na východě. Ve své snaze modernizovat státní správu se reformně naladěný Josef II. během své vlády v letech 1765 až 1790¹² zasloužil o to, aby se rakouská idea stala skutečností. Profesionalizoval právní systém, omezil svévolnou moc místní šlechty a nastolil rovnost před zákonem. Přepracoval a racionalizoval hranice správních obvodů, zrušil nevolnictví a umožnil rolníkům získat do dědičného držení půdu, kterou obdělávali. Zrušil kláštery a výnosy z nich využil k budování škol. Ve Vídni založil největší a nejmodernější nemocnici na světě a první ústav svého druhu, kde se s duševně chorými zacházelo lidským způsobem; s obvyklou vídeňskou krutostí si záhy získal označení *Narrenturm* (Věž bláznů) a dnes je v něm umístěna morbidní sbírka patologických anatomických vzorků. Mezi tím vším si císař našel čas na to, stát se Mozartovým patronem během skladatelových posledních velmi úspěšných let ve Vídni.¹³

Josef II. snil o ideálním státě úředníků (*Beamtenstaat*), dokonalem správním řádu, v němž by světské kněžstvo oddaných, loajálních a výkonných státních zaměstnanců, motivovaných pouze „horoucím nadšením pro dobro státu“, jak si ho představoval, šířilo racionalitu a spravedlivý řád po celé jeho říši.¹⁴ Vydal stovky nařízení, která upravovala šířku ulic, hygienu ve městech, cenu pohřbů, správu lesů, kontrolu mostů a dolů, dohled nad trhy s potravinami, zřizování cihlen a kaváren, péči o staré a nemajetné, od nařízení týkajících se

situování, velikosti a vybavení školních budov až po přesné umístění tabule v každé třídě. Kolem roku 1800 se sotva našel veřejný činitel, který by neměl univerzitní vzdělání, a rostoucí kulturní ztotožnění byrokracie s císařským centrem výrazně přispělo k tomu, že Vídeň udávala tón celé říši.¹⁵ Dokonce i slova Adolfa Hitlera, který v rakouských provinciích přižívoval neutuchající zášť vůči sofistikované metropoli, dokládají, jak obtížné bylo i po začlenění jeho staré vlasti do Říše zbavit Vídeň jejího mystického postavení starého hlavního města Habsburků. „Byl to ohromný úkol,“ soptil Führer ještě v dubnu 1942, i když měl pravděpodobně dost jiných starostí, „zlomit kulturní převahu Vídně“ nad rakouskými územími, která anektoval anšlusem roku 1938.¹⁶

Josef II. věřil, že odměnou za dobré vládnutí mu bude loajalita vděčného lidu jeho rozlehlé říše, který rozumně obrátí svou náklonnost od rodiny, společenské vrstvy, klanu a národa směrem k vlasti, která mu poskytuje bezpečí a — jako ozvěna slov, jež byla napsána právě v této chvíli více než devět tisíc kilometrů daleko, v Deklaraci nezávislosti Spojených států amerických — dar „štěstí“.¹⁷

Idea být zemí, která je více než národním kmenem, spojovala na přelomu devatenáctého a dvacátého století Rakousko pouze s jediným dalším státem, a to se Spojenými státy americkými. Ačkoli jazykem administrativy a linguou francou v celé rakouské polovině Rakouska-Uherska zůstávala němčina, téměř všichni Rakušané a rozhodně všichni příslušníci vládnoucí třídy se dlouho považovali za *co-koli jiného*, jen ne za Němce. Rodilí německy mluvící obyvatelé vždy byli a navždy zůstali výraznou menšinou v říši. Na konci prvního desetiletí dvacátého století žilo v Rakousku 28,6 milionu obyvatel, z toho přibližně 10 milionů Němců, 6,4 milionu Čechů,¹⁸ 5 milionů Poláků, 3,5 milionu Ukrajinců, 1,25 milionu Slovinců, 780 tisíc Srbů a Chorvatů, 770 tisíc Italů, 275 tisíc Rumunů a asi půl milionu cizinců. V Uherku žilo celkem 20,9 milionu obyvatel, z toho bylo 10 milionů Maďarů, 2,9 milionu Rumunů, 2,9 milionu Srbů a Chorvatů, 2 miliony Němců, 2 miliony Slováků a 470 tisíc Rusínů.¹⁹

Němčina, kterou mluvili Rakušané v celém císařství, dlouho získávala charakteristické rysy, jež trvale odlišovaly její mluvčí od německých

Mapa rakousko-uherské monarchie, 1906

Němců, stejně jako je rakouská pevná katolická víra odlišovala od převážně protestantského severního Německa. Rakouská němčina, kromě toho, že má pro své severní sousedy vlastní jedinečnou nadávku *Piefke* (do češtiny přeložitelnou zhruba jako skopčák), je plná slov vypůjčených z celé polyglotní říše, nad nimiž mluvčí „vysoké“ němčiny krabatí čelo: *Tollpatsch* (maďarsky *talpus*, česky nemotorný tulpas), *Jause* (slovinsky *južina*, česky odpolední svačina), *Feschak* (česky fešák), *sekkant* (italsky *seccante*, česky otravný) a mnohé výrazy z jidiš slov, například *meshuggah* (mešuge, bláznivý), *Ganif* (zloděj) a *Mischpoke* (rodina).

Pravý vídeňský slang, jedinečný dialekt známý jako *Wienerisch*, je pro cizince téměř nesrozumitelný, ale mnoho z jeho charakteristických rysů měla i „schönbrunnská němčina“, jíž mluvil císař a jeho doprovod, vyšší vrstvy státní správy a armády a vyšší měšťanské vrstvy; byl to, jak řekl jeden historik, „svérázný jazyk, o němž se předpokládalo, že mu lidé alespoň částečně rozumějí“.²⁰

Také typická rakouská kuchyně byla podobně jako jazyk, šlechta, armáda a úřednictvo směsicí jídel z rozmanitých částí země, přičemž německá elita nepřinesla do oblíbených pokrmů vyhlášených vídeňských kaváren, hotelů a restaurací téměř nic původního. Káva byla osmanská, jablečný závin maďarský, pečivo a meruňkové knedlíky české. Dokonce ani nejslavnější vídeňské jídlo, *Wiener Schnitzel*, nebylo nic jiného než italská *costoletta alla milanese* maskovaná německým názvem.

Přestože plná rovnoprávnost v politických právech byla všem poddaným říše, včetně Židů, přiznána teprve v roce 1867, myšlenka státu jako zastřešujícího ochránce mnoha národností byla natolik pevnou součástí rakouského povědomí, že i během evropských revolucí v roce 1848 se nastupující slovanská nacionalistická hnutí v Rakousku považovala — řečeno slovy historika Pietera M. Judsona — za „strážce pravé habsburské říšské ideje“. Snažila se říši spíše přetvořit než přivodit její pád. Právě v tomto revolučním roce napsal jeden český vlastenec nejznámější, i když obvykle nesprávně citovanou větu o Rakousku. Jde o slova Františka Palackého, jež bývají často redukována na pouhý převrácený bonmot: „Kdyby nebylo Rakouska, musili

bychom ho vytvořit.“ Ve skutečnosti však o jedinečné úloze, kterou impérium hrálo jako základ stability jak pro Evropu, tak pro její poddané národy, řekl něco mnohem hlubšího a upřímnějšího: „Kdyby rakouský stát neexistoval celé věky, bylo by jistě v zájmu Evropy, ba i pro *humanitas*, snažit se jej vytvořit co nejdříve.“²¹

Rakouskému státu se navzdory všem překážkám a všem tendencím ducha doby devatenáctého století podařilo udělat reakcionáře i z revolucionářů.

„Napůl vyšlapaná cesta a napůl dokončený čin“

Stabilitu Rakouska devatenáctého století ztělesňovala osoba dlouho-
věkého, vousatého a na konci své vlády (vládl v letech 1848 až 1916)
i velmi milovaného císaře Františka Josefa I. V jistém smyslu byl ko-
mickou postavou v královské opeře zvané Rakousko-Uhersko; potrpěl
si na uniformy a okázalosti, na lov a koně, každý den vstával v pět ho-
din ráno v nevlídných pokojích starého Hofburgského paláce, připo-
mínajících jeskyni, nevkusně zdobených zlatem a červeným plyšem,
aby se připravil na každodenní přísnou rutinu královských audiencí,
vojenských inspekcí a státních ceremonií. Každý žák v zemi se naučil
nazpaměť císařův oficiální titul, z něhož dýchala vznešenost, historie
a přežitý anachronismus:

*Jeho císařské a královské Apoštolské Veličenstvo
z Boží vůle císař rakouský,
král český a uherský, lombardský a benátský, dalmatský,
chorvatský, slavonský, haličský, vladimířský a illyrský;
král jeruzalémský; arcivévoda rakouský;
velkovévoda toskánský a krakovský;
vévoda lotrinský, salcburský, štyrský, korutanský,
kraňský a bukovinský;
velkokníže sedmihradský, markrabě moravský;
vévoda hornoslezský a dolnoslezský, modenský, parmský,
piacenzský a guastalský, osvětimský a zátorský, těšínský,
furlanský, dubrovnický a zadarský;*

*knížecí hrabě habsburský, tyrolský, kyburský,
goricijský a gradištský;
kníže tridentský a brixenský;
markrabě hornolužický a dolnolužický a istrijský;
hrabě hohenembský, feldkirchský, břežnický, sonnenberský;
pán terstský, kotorský a na Slovinském Krajišti;
velkovévoda srbský et cetera, et cetera*

Celý tento působivý, byť lživý titul se pronášel při slavnostním obřadu, jímž rakouští císaři, ačkoli až posmrtně, předvedli velkolepý projev křesťanské pokory. Když pohřební průvod dorazil úzkou klikatou boční ulicí vedoucí od velkého Hofburgského paláce k malému kapucínskému kostelu, v němž byla umístěna královská krypta, velký komorník zabušil na dveře, oznámil: „Jsem...“ a odříkal císařův plný titul. Kapucínský mnich odpověděl: „Neznám ho.“ Komoří, jenž byl znovu odmítnut po slovech „Jeho Veličenstvo císař a král“, zaklepal na dveře potřetí a popsal muže žádajícího o vstup na místo posledního odpočinku jednoduše slovy „Já, ubohý smrtelník a hříšník“, načež se dveře konečně otevřely.

Ačkoli se František Josef I. zasloužil o to, aby se z Rakouska stal moderní, prosperující stát se vzdělaným obyvatelstvem, vždy tak činil váhavě, neochotně a s jedním okem upřeným do minulosti. Vídeňský dramatik devatenáctého století Franz Grillparzer hovořil o „napůl vyšlapané cestě a napůl dokončeném činu“, jež byly prokletím Habsburků. Nástupce Josefa II. František I. Rakouský, který vládl v letech 1792 až 1835, se zásadně stavěl proti reformám a jakoukoli změnu statu quo považoval za ohrožení samotné říše. „Moje říše,“ poznamenal, „se podobá domu prožranému červy. Když se odstraní jedna část, nelze říci, jak velký kus se zřítí.“ Učitelům nařídil, aby se „novým myšlenkám“ zcela vyhýbali: „Nepotřebuji učence, ale spíše poslušné občany.“²²

František Josef I. zase otálel a každou reformu dotýkající se zásadních otázek demokracie, nacionalismu a moci katolické církve nad občanskými záležitostmi přijímal neochotně. Dokonce i v osobním životě se moderní době přizpůsoboval co nejméně. Po celou dobu jeho vlády zůstával Hofburg osvětlen petrolejovými lampami (císař říkal,

že mu elektrické světlo dráždí oči) a teplo vycházelo z obrovských keramických kamen umístěných v rohu každé komnaty. Jeho snachu Stefanií natolik dráždilo primitivní vybavení sociálních zařízení v paláci, že princezna nakonec nechala na vlastní náklady vybudovat dvě koupelny. Dvorská etiketa, styl oblékání a stolování, to vše se řídilo španělským dvorním ceremoniálem z doby před třemi staletími. Tradovalo se, že když František Josef ležel na smrtelné posteli, pobouřil ho oděv narychlo přivolaného lékaře. „Jděte domů a vhodně se oblečte,“ přikázal mu umírající císař.²³

Mašinerie racionálně fungujících složek vlády Josefa II. se rozrůstala i za jeho nástupců, často však jako nástroj represe a stagnace, nikoli jako nástroj pokroku. Říkalo se, že František Josef vládl čtyřem armádám: jedné, která pochodovala (vojsko); druhé, která klečela (církev); třetí, která seděla (byrokracie); a čtvrté, která se plížila (tajná policie a tisíce jejích informátorů). Byrokratický aparát, jenž v šedesátých letech devatenáctého století čítal sto tisíc úředníků, se do roku 1900 rozrostl na tři sta tisíc. Státní správa postupně přestávala být racionálně fungujícím nástrojem a proměňovala se v nabubřelou a spíš obávanou než respektovanou strukturu, která se snažila řešit nesmiřitelné rozpory říše a znepríjemňovala lidem život tím, že trvala na formálním dodržování malicherných pravidel.²⁴ V roce 1867 přistoupil František Josef na složitý kompromis, jehož cílem bylo uklidnit nacionalistický sud prachu, aby si mohl udržet východní polovinu své říše. Uhry získaly vlastní parlament, v němž František Josef vystupoval jako uherský král, nikoli jako rakouský císař. Výsledkem nebyly dva, ale tři samostatné byrokratické aparáty: jeden pro Uherké království, druhý pro rakouské císařství a třetí pro společné válečné, zahraniční a finanční záležitosti. „K. und k.“, všudypřítomná zkratka státních institucí v éře Františka Josefa, znamenala *kaiserlich und königlich* (císařský a královský), což odráželo dvojí úlohu Františka Josefa I. Rakouská polovina říše neměla žádný skutečný název; její oficiální označení znělo pouze „Království a země v Říšské radě zastoupené“, zatímco název neoficiální, používaný byrokraty, byl ještě méně libozvučný: *Cislahtanie* (Předlitavsko), což odkazovalo na řeku Lajtu (Litavu), která oddělovala Rakousko a Uhry. Rakouský spisovatel

Robert Musil ve svém skvělém románu *Muž bez vlastností* (1930), zasa-
zeném do doby rakousko-uherské monarchie, nazval celý tento zma-
tek Kakáníí — hříčkou se slovy „k. und k.“.²⁵

Armádu na rozdíl od byrokracie lidé spíše respektovali, než by
se jí obávali. Po celou dobu vlády Františka Josefa I. prohrávala jednu
válku za druhou a v důsledku každé prohry se říše pokaždé o kou-
sek zmenšila. Vždy však dokázala přijít se skvělou přehlídkou. Ste-
fan Zweig poznamenal, že armáda měla lepší kapelníky než generály;
a její pestré uniformy, které Sigmund Freud přirovnal k papouščímu
peří, zářivě zelené a modré tuniky na sněhobílých kalhotách, rozjas-
ňovaly každou slavnostní událost. Historik William M. Johnston píše,
že navzdory nepřetržité řadě ponížení na bitevním poli „žádná armá-
da v Evropě nebyla populárnější“.²⁶ Jedna z vrcholných scén mistrov-
ského díla Josepha Rotha *Pochod Radeckého* líčí podívanou na každo-
roční procesí Božího těla, která by i toho nej cyničtějšího vídeňského
skeptika mohla přimět alespoň na chvíli uvěřit v rakouský sen:

*Krvavě rudé fezy na hlavách blankytných Bosňáků planuly
v slunci jako malé, radostné ohníčky, které islám zapálil na po-
čest Jeho Apoštolského Veličenstva. V černých lakovaných kočá-
rech seděli zlatem zdobení rytíři zlatého rouna a černí, rumě-
ní obecní radní. Za nimi vlály jako majestátní vichřice, která
v přítomnosti císaře krotí své vášně, chocholy z koňských žíní,
chocholy pěší tělesné gardy. A konečně se nad stojícím davem,
nad pochoduujícími vojáky, pomalu klusajícími oři a nehlučně
ujíždějícími kočáry vznesl, uveden hřímavým generálním po-
chodem, císařský a královský zpěv pozemských, avšak apoštol-
ských armádních cherubínů: „Zachovej nám, Hospodine.“ [...] Zazněly jasné fanfáry, hlasy rozradovaných napomínačů: Pozor,
pozor, jede císař!*

*A císař přijel: osm sněhobílých běloušů táhlo jeho kočár.
A na bělouších jeli lokajové v černých, zlatem vyšíváných ka-
bátech a bílých parukách. Vypadali jako bohové a byli pouhý-
mi sluhy polobohů. Po každé straně kočáru stáli dva členové
uherské tělesné gardy s černožlutou leopardí koží přes rameno.*

Připomínali strážné hradeb Jeruzaléma, svatého města, jehož králem císař František Josef byl. Císař měl na sobě běloskvoucí kabát, známý ze všech podobizen v monarchii. [...] Usmíval se na všechny strany. [...] Z chrámu svatého Štěpána duněly zvony, pozdravy římské církve, vzdávané římskému císaři národa německého. Starý císař vystoupil z kočáru, tím elastickým krokem, který velebily všechny noviny, a jako prostý člověk šel do kostela; šel pěšky do kostela, římský císař německého národa, obehřmíván duněním zvonů.

„Žádný poručík císařské a královské armády,“ uzavřel Roth, přičemž v podstatě myslel: žádný poddaný rakousko-uherské říše, „nemohl lhostejně přihlížet tomuto obřadu.“²⁷ Františka Josefa s jeho proklamacemi, které začínaly slovy „Mým národům“, tyto národy považovaly doslova za osobního garanta vlastní rovnoprávnosti v podivné polyglotní říši, a tedy i za garanta říše samotné. Jeho přítomnost v národním povědomí byla směsicí nadpozemského a domáckého. Varovný politický výrok z éry Františka Josefa to vystihuje dokonale: „Tohle přece nemůžete starému pánovi udělat.“²⁸

Mekka vědy a medicíny

Trvalo dlouho, než všechny rysy charakteristické pro evropskou civilizaci devatenáctého století — průmyslová revoluce, vzestup liberální demokracie, nový věk objevů ve vědě a medicíně a vzestup vzkvétající střední třídy — pronikly do Rakouska, ale když konečně dorazily, vnesly do života pocit hojnosti, jenž se nedal srovnat s ničím jiným na kontinentu. Nejviditelnějším projevem nové energie, která osvěžila život starého mocnářství, byla výstavba proslulé vídeňské Ringstrasse, již umožnila zaostalost císařského města, které si v samotném centru uchovalo velký prstencovitý nezastavěný pás země.

Příkaz Františka Josefa, na jehož základě byly odstraněny starobylé hradby a brány spolu se svažitým, půl kilometru širokým valem před městem (ten měl vojákům bránícím Hofburg poskytnout volné palebné pole), proměnil středověkou baštu v krásné moderní město s širokými bulváry pod klenbami korun stromů, propojenými parky a novými monumentálními veřejnými stavbami. Nové budovy, které měly potvrzovat nezpochybnitelné postavení Vídně jako hlavního města velkého impéria, byly navrženy ve stylu, jenž by se dal velkoryse nazvat „historizujícím“, zčásti antický, zčásti moderní a zčásti disneyovský, přičemž každá stavba se svým stylem hlásila k některé z významných epoch v dějinách civilizace: parlament je řeckým chrámem, muzeum umění barokním palácem, univerzita renesančním dvorem, Votivní kostel gotickou katedrálou. Všechny byly pastišem, především nová budova opery, jež jako by v sobě zahrnovala všechny možné styly. Satirický popěvek v místním vídeňském dialektu se vysmívá *Ringstrassenstillu* a jeho dvěma slavným architektům:

Vídeňské středověké hradby a valy

Ringstrasse před dokončením

*Der Sicardsburg und van der Nüll,
Haben beide keinen Stüll.
Griechisch, gotisch, Renaissance,
Das ist ihnen alles aans!*

*Že Sicardsburg a van der Nüll
nemají oba žádný styl.
Řecko, gotika, renesance,
že je rozliší, je bez šance!*

Ovšem jako příklad úspěšného urbanistického plánování byla Ringstrasse v porovnání s jinými velkoměsty té doby skvostná, vizuálně nejpozoruhodnější, plná života a vitality, kultury a obchodu, se zářivě osvětlenými kavárnami, elegantními hotely, velkolepými městskými paláci velkých rodin Ephrussiů, Rothschildů, Wittgensteinů a dalších, jejichž majetek rostl s tím, jak se Rakousko zapojovalo do obchodu a průmyslu; to vše bylo navíc prosycené legendárním kouzlem Vídně. Regulace koryta Dunaje, která měla zabránit záplavám, jež město po staletí sužovaly, dostavba akvaduktů, které zásobovaly vídeňský městský vodovodní systém proslulou čistou vodou ze vzdálených alpských pramenů, a další občanská zlepšení, jejichž cílem bylo zkrášlení obrazu města (*Verschönerung des Stadtbildes*), přispěly k tomu, že se z Vídně stalo příjemné místo pro život, zajišťující rychlý pokrok.²⁹

Kolem roku 1900 rostla rakouská ekonomika rychleji než britská, neboť střední třídu pozvedla vlna prosperity plynoucí z obchodu a textilnictví, výroby oceli, skla, strojů, hudebních nástrojů a dalšího zboží.³⁰ Z této konjunktury a bezpečí těžili Gödelovi nejbližší předci z matčiny i otcovy strany. Během dvou generací se z koželuhů, ručních tkalců a knihvazačů stali vedoucí rozvíjejících se textilních továren, které v polovině devatenáctého století vznikly v Brně.

Neméně pozoruhodný byl vzestup Rakouska coby centra kultury, myšlení a vědy; i k němu došlo náhle a nenápadně, což ho do jisté míry umocnilo. Madame de Staël, vzdělaná Francouzka, která navštívila Rakousko v roce 1808, zde nenašla, pokud šlo o vědu a literaturu,

nic, o čem by mohla psát ve svých dopisech domů. „Je to velmi klidná země,“ hlásila, „země, kde je každodenní pohodlí tak poklidně zajištěno všem vrstvám občanů, že zde člověk příliš nemyslí na intelektuální požitky.“³¹

Koncem století už mělo Rakousko nejen jeden z největších a nejkomplexnějších vzdělávacích systémů v Evropě, ale stalo se také uznávaným centrem v oblasti medicíny, fyziky, filosofie a matematiky. Německý rodák Rudolf Virchow, průkopník v oboru buněčné biologie a patologie devatenáctého století, nazval Vídeň tohoto období „Mekkou medicíny“. Během druhé poloviny devatenáctého století přispěli vídeňští lékaři — z nichž mnozí pocházeli z Čech, Moravy nebo jiných zemí rakouské říše — k nepřerušené sérii lékařských prvenství. Adolf Lorenz vyvinul neinvazivní chirurgickou techniku ke korekci vrozené dislokace kyčle; Ferdinand von Arlt objevil příčinu krátkozrakosti a Eduard Jäger von Jaxthal vylepšil typy očních grafů ke standardizaci receptů na brýle; Vinzenz von Kern způsobil revoluci v léčbě ran a Theodor Billroth byl průkopníkem v použití éteru a chloroformu k anestezii; anatom Karel Rokitský provedl desítky tisíc pitev a položil základy moderní patologické diagnostiky; a Sigmund Freud, nejslavnější ze všech, rodák ze severomoravského Příboru, v tomto období šířil své revoluční ideje o lidské psyché. Pověst lékařské fakulty Vídeňské univerzity přitahovala studenty z celé Evropy a stále častěji i z Ameriky.³²

V oblasti přírodních věd vychovalo Rakousko pozoruhodný počet talentovaných teoretiků a experimentátorů. Geniální elektrotechnik Nikola Tesla, narozený v Chorvatsku, studoval v Karlovaci na jednom z náročných gymnázií s německým vyučovacím jazykem, zřizovaných v celém rakouském císařství. Carl Menger, tvůrce teorie mezního užítku, která způsobila revoluci v ekonomii, neboť dokázala, že ceny nejsou určovány náklady na materiál a práci, ale poptávkou po každé další jednotce výrobku, pocházel z polské Haliče a studoval v Praze, Vídni a Krakově. Vídeňský rodák Ludwig von Boltzmann, jeden z velkánů fyzikální chemie, vytvořil teorii statistické mechaniky, která spojuje statistické chování atomů s fyzikálními vlastnostmi hmoty, jako je tepelná kapacita kovu nebo tlak plynu. Z Gödelova rodného města

Brna pocházel zakladatel genetiky, mnich Gregor Mendel³³ a experimentální fyzik Ernst Mach,³⁴ jehož jméno bude zvěčněno v jednotce rychlosti zvuku jako uznání za jeho výzkum nadzvukové dynamiky — což ho přivedlo k vývoji vysokorychlostní fotografie, kterou využíval k zachycování pozoruhodných záběrů kulek v letu a jejich doprovodných rázových vln.

Ačkoli každý rakouský profesor doufal, že se dostane na Vídeňskou univerzitu nebo na některou z velkých německých univerzit, jako byla ta v Göttingenu či Berlíně, většina jich začínala v odlehlých rakouských provinciích a díky tomu se nové vědecké poznatky šířily po celé říši. Například Hans Hahn, Gödelův školitel a vedoucí disertační práce, strávil na svém prvním profesorském místě — na Univerzitě Františka Josefa v Černovicích — šest let.

Také Uhry se ocitly ve stejném víru intelektuálního nadšení a vědeckého pokroku, jaký zachvátil zbytek říše. Výjimečná konstelace předních fyziků a matematiků dvacátého století byla produktem neméně výjimečného vzdělávacího systému na přelomu století — John von Neumann, Edward Teller, Leo Szilard, Eugene Wigner, Theodor von Kármán, Paul Erdős a George Pólya a mnoho dalších. Všichni pocházeli z maďarské židovské střední třídy, všichni uprchli z hitlerovské Evropy a mnozí z nich nakonec během druhé světové války pracovali na projektu Manhattan a pomohli tak zajistit, aby atomovou bombu jako první sestrojila Amerika, a ne Německo.

Reformy školství zavedené v éře vzestupu liberálních hodnot v posledních dekadách rakousko-uherské říše kladly důraz na tvůrčí myšlení a experimentální zvědavost namísto mechanického učení. Theodor von Kármán, jehož odchod do Ameriky v roce 1934 připravil Říši o největšího soudobého odborníka na aerodynamiku, zdědil titul barona, jež jeho otci udělil František Josef za zásluhy o modernizaci školského systému v devadesátých letech devatenáctého století. „Nikdy jsme se neučili pravidla z knihy,“ vzpomínal von Kármán na osvícený přístup k učení, který zavedl jeho otec: „Místo toho jsme se je snažili sami rozvíjet.“ Leo Szilard, jenž ve třicátých letech dvacátého století objevil jadernou řetězovou reakci, vzpomínal na Budapešť svého mládí jako na prostředí, kde bylo ekonomické

zabezpečení samozřejmostí a největší význam se přikládal intelektuálnímu úspěchu.³⁵

Pověstné pohodlí rakouské společnosti a její oddanost *douceurs de la vie* (sladkostem života), kterou v roce 1808 pozorovala madame de Staël, se v nové atmosféře intelektuálního vzrušení neztratily, ale spíše ještě přidaly na půvabu intelektuálnímu prostředí, jímž se tehdejší Vídeň mohla chlubit. Vychutnat si poklidné odpoledne v některé z desítek proslulých kaváren se stolky s mramorovými deskami, zdobenými závěsnými lampami, stojany s novinami k prohlížení zdarma, přitom popíjet silnou černou kávu a zajídat ji obrovským kopcem bohaté šlehačky, kterou číšník vždy přinesl na stříbrném podnose se sklenicí studené vody; nebo strávit večer tancem na některém z nespočetných plesů, jež vyplňovaly dlouhou předpostní dobu, či si dopřát „okouzlující neumělost“ vídeňské operety; nebo víkendový výlet do některé z rustikálně zařízených vináren nacházejících se jen kousek cesty tramvají na úpatí kopců, kde začínaly městské vinice, které každoročně nabízely nové víno i panoramatický výhled na město a na Dunaj rozprostírající se dole pod nimi — Vídeňan, jenž to vše prožíval ve městě, které bylo po celém světě proslulé nepřekonatelnými uměleckými galeriemi, lékařskými klinikami a předním postavením ve vědě, by, jak řekl historik William M. Johnston, „mohl s klidem považovat své město za středobod vesmíru.“³⁶

Země příležitostí

Gödel vyrůstal v Brně, centru textilního průmyslu, a později studoval na Vídeňské univerzitě, která přitahovala intelektuály jako velký magnet. Nebyla proto náhoda, že téměř všichni jeho nejbližší přátelé byli Židé nebo židovského původu, ačkoli sám Gödel Žid nebyl. Žádná jiná skupina neměla větší prospěch z ekonomické liberalizace a nových příležitostí v oblasti vzdělání. Friedrich Redlich, který zaměstnával Gödelova otce ve vedoucí pozici v textilní továrně, již později společně vlastnili, se narodil židovským rodičům a v dospělosti konvertoval k luteránství; všichni Gödelovi nejlepší kamarádi ze třídy na vědecky orientovaném reálném gymnáziu, které navštěvoval během středoškolských let v Brně, byli Židé; i v kruhu matematicky a filosoficky zaměřených vynikajících studentů na univerzitě, v němž se rychle zabydlel, byli téměř všichni Židé, stejně jako většina profesorů, kteří ho nejvíce ovlivnili.

Židé, kteří byli po celá staletí vyloučeni z univerzit, profesí a řemeslných cechů, podléhali represivní dani a týkala se jich právní omezení, jež udržela vídeňskou židovskou populaci na pouhých několika tisících, reagovali na výnos Františka Josefa I. z roku 1867, který jim poskytl úplnou náboženskou svobodu a rovná občanská práva, výbuchem dlouho potlačovaného nadšení. Tradiční židovský zápal pro vzdělání se téměř okamžitě projevil v jejich přínosu rakouské medicíně, vědě a literatuře. Přestože v devadesátých letech devatenáctého století Židé tvořili pouze 5 procent obyvatel říše a 10 procent obyvatel Vídně, přísně akademická gymnázia, jež byla předpokladem pro vstup na univerzitu, navštěvovalo 40 procent studentů židovského původu. Přibližně 30 procent studentů Vídeňské univerzity byli Židé; na lékařské fakultě to bylo až 50 procent.³⁷

Průmyslová revoluce, již tradiční řemeslníci a drobní obchodníci vnímali s obavami jako hrozbu pro své živobytí, byla velkou příležitostí pro Židy, kteří neměli co ztratit a mohli jediné získat díky nově nabyté ekonomické svobodě, kterou nadále neomezovaly cechy, aristokracie ani národní hranice.³⁸ Velké židovské bankovní rodiny výrazně zbohatly v nových oblastech výroby a mezinárodního obchodu: Wittgensteinové v ocelářství; Rothschildové na železnicích; Ephrussiové na obilí a ropě. Rakouští Židé byli průkopníky textilního průmyslu soustředěného na Moravě a v Dolních Rakousích a založili první vídeňské obchodní domy.

Ve všech těchto nových snahách měli rakouští Židé řadu jedinečných výhod, které je rychle vynesly do popředí. Míra gramotnosti i v nejnchudších, nejmenších a nejtradičnějších židovských komunitách na dalekém východě říše se blížila stu procentům. Židovští chlapci si od nejútlejšího věku osvojovali tři nebo čtyři jazyky: jidiš, kterým se mluvilo doma; hebrejštinu, kterou se učili číst a psát od tří let, aby mohli studovat tóru; aramejštinu pro studium talmudu; dále místní národní jazyk — polštinu, maďarštinu, češtinu, ukrajinštinu nebo rumunštinu — a často také němčinu, která byla úředním jazykem říšské správy a prvotřídních škol. Prestiž vzdělání, jež byla v židovské tradici hluboce zakořeněná, se snadno přenesla do sekulárního světa spolu s horoucí touhou dohnat všechno, co jim bylo tak dlouho odpíráno. Učitelé na gymnáziích po celém Rakousku a Německu si všímali žízň židovských studentů po vědomostech, jejich píce při studiu a těsného zapojení rodičů, kteří „pečlivě sledovali jejich pokroky“ a neustále jim vštěpovali důležitost vzdělání.³⁹

Stejně jako v průmyslu byli židovští učenci ochotnější podstupovat tvůrčí rizika a experimentovat také ve vědě a umění: ani zde neměli tolik co ztratit, zachování statu quo totiž nebylo v jejich zájmu. Freud hovořil o tom, že předchozí marginalizace Židů pro něj byla při formulování vlastních převratných myšlenek jistou výhodou: „Protože jsem byl Žid, zjistil jsem, že jsem osvobozen od mnoha předsudků, které omezují ostatní při používání intelektu: jako Žid jsem byl připraven být v opozici a zřít se dohody s ‚kompaktní většinou‘.“⁴⁰

Židovská láska k psanému slovu vnesla v posledních desetiletích devatenáctého století novou vlnu obrovského nadšení také do vídeňské

literatury a divadla. Karl Kraus, katolický konvertita pocházející z české židovské rodiny, který se těšil velkému a oddanému zájmu díky svým kousavě satirickým novinám *Die Fackel*, sám sebe nazýval obyvatelem „starého domu jazyka“. Židé se svou úctou k německé literatuře a kultuře dominovali rakouské žurnalistice a písemnictví; více než padesát procent členů vídeňské novinářské společnosti bylo kolem roku 1900 židovského původu, stejně jako mnoho, ne-li většina předních romanopisců, operetních libretistů a dramatiků Vídně *fin de siècle*.⁴¹

Skutečnost, že se Židé náhle stali předními představiteli všech těchto oborů, byla mimo jiné důsledkem konzervatismu a malátnosti rakouské katolické společnosti. Nechuť Františka I. k novým myšlenkám odrážela dlouhou a hlubokou podezíravost katolické církve vůči přílišnému vzdělání svých přívrženců, kterou v Rakousku posílil boj protireformace proti svobodomyšlnému protestantskému individualismu. Filosof Ludwig Wittgenstein poznal tyto postoje na vlastní kůži, když ve dvacátých letech minulého století učil na škole v malé rakouské vesnici a neustále bojoval s rodiči, kteří neviděli nic dobrého v tom, že dětem plní hlavy myšlenkami. Tyto postoje se týkaly i kultury, jak to vyjádřil zástupce Říšské rady za křesťansko-sociální stranu, který pohrdavě prohlásil: „Kultura je to, co jeden Žid opíše od druhého.“⁴²

Vídeňští Židé však plnili divadla, hltali nejnovější romány, těšili se z vtipné a obratné prózy novinových sloupkařů a obecně si užívali svého nově nabytého místa ve společnosti, kde se snoubila intelektuální vitalita s materiální prosperitou a kulturou. „Užívali jsme si nádherné město, které bylo tak elegantně krásné,“ napsal později Max Graf, židovský hudební kritik a Freudův přítel ve Vídni, „a nikdy by nás nenapadlo, že by světlo, které nad ním zářilo, mohlo někdy být světlem barevného západu slunce.“⁴³

Země „Schlamperei“

Při zpětném pohledu se dá říct, že tato skvostná fasáda byla jen pozlátkem. Za Ringstrasse a jejími rušnými kavárnami, úhlednými měšťanskými činžovnými domy a městskými paláci postavenými z nového průmyslového bohatství národa se táhly kilometry zoufale přelidněných dělnických čtvrtí, které nebyly schopny pojmout obyvatelstvo, jehož počet se v letech 1850 až 1900 více než ztrojnásobil. Rodinné domy tvořily jen nepatrné procento zástavby; většina bytů byla stísněná, tmavá, špatně vytápěná a bez sociálního zařízení. Ještě v roce 1910 nemělo 78 procent bytových domů vnitřní toalety a 93 procent koupelnu. Městské noclehárny — v nichž během vídeňského pobytu v letech 1908 až 1913 bydlel nemajetný Adolf Hitler, jenž snil o tom, že se stane umělcem — byly proslulé armádou nenasytných štěnic, špinavými společnými obytnými prostory a bující tuberkulózou, známou jako „vídeňská nemoc“. Průměrný dělník se živil jen kávou, rohlíky, polévkou a chlebem, občas klobásou a sklenicí piva.⁴⁴

Stefan Zweig vzpomínal, že chodníky byly tak přeplněné prostitutkami, které nabízely své služby „ve všech cenách a v kteroukoli hodinu“, že „koupit si ženu na čtvrt hodiny, hodinu nebo noc stálo muže vlastně zrovna tak málo času a námahy jako koupit si balíček cigaret či noviny“. Prostituce byla reakcí nejen na zoufalství žen, které si nemohly dovolit platit nájem, ale i na zkosnatělost buržoazní společnosti, jež mladým mužům poskytovala jen málo sexuálních příležitostí. Ve společnosti, pro kterou byla na prvním místě stabilita a jistota, byli dvacetiletí muži odsouzeni k jakémusi prodlouženému očistci. Muž středního věku ve Vídni *fin de siècle* nepůsobil mladistvě, nýbrž důstojně: prošedivělý plnovous, tělnatá postava, vážné

vystupování a rozvážný krok, kdykoli kráčet po ulici nebo stoupal po schodech. Brzké sňatky se odsuzovaly; od muže se očekávalo, že se nejdříve prosadí a teprve potom se odváží požádat otce rodiny, aby mu předal do péče dceru — což se většinou nestávalo dříve než v pětadvaceti nebo třiceti letech. Zweig vyprávěl o mučivé tajné dani, kterou si sexuální pokrytectví vybíralo na jeho generaci, o neustálém strachu z pohlavních chorob a o dalších zdrojích hanby.

Pokouším-li se poctivě vzpomenout, pak sotva vím o nějakém kamarádovi ze svého mládí, jenž by někdy nebledl a neměl rozrušený pohled; jeden proto, že onemocněl nebo se onemocnění obával, druhý proto, že ho vydírali kvůli potratu, třetí proto, že mu chyběly peníze, aby bez vědomí své rodiny mohl prodělat kúru, čtvrtý proto, že nevěděl, jak zaplatit alimony číšnici, která ho nařkla z otcovství, pátý proto, že mu v jednom bordelu ukradli náprsní tašku a on se neodvážil podat udání.⁴⁵

Jak poznamenal vídeňský dramatik Johann Nestroy, rakouským řešením všech těchto nepříjemných společenských skutečností bylo předstírat sladkou nevědomost. „Život byl příjemný a zábavný,“ shrnuje jeden historik, „protože Vídeňané měli skvělý dar odvracet zrak.“⁴⁶ Opereta Johanna Strausse mladšího *Die Fledermaus* (Netopýr) z roku 1874, skladatelovo nejúspěšnější dílo a nejryzejší vídeňská opereta, končí v prvním dějství písní, která hlásá: *Glücklich is, wer vergisst, / Was doch nicht zu ändern ist* (Šťastný je ten, kdo dokáže zapomenout na to, / co se nedá změnit).

Vídeň tak byla „městem herců“ v národě trpícím krizí identity. Slovy Roberta Musila: „V této zemi se jednalo [...] vždycky jinak, než se smýšlelo, nebo se smýšlelo jinak, než se jednalo. Nezasvěcení pozorovatelé to pokládali za roztomilost...“ Tento rozpor mezi zdáním a skutečností, mezi povrchním řádem a korektností a skrytým chaosem se dokonale projevil ve slavném vídeňském fenoménu *Schlamperei*, jenž prostupoval téměř všemi aspekty veřejného života. Zcestovalý Wickham Steed, zahraniční dopisovatel londýnských *Timesů*, který žil na přelomu století deset let ve Vídni, poznamenal, že na žádném

jiném místě, kde kdy byl, nemají tolik slov, která by vyjadřovala pojem „lajdáctví“. *Schlamperei*, pokrčení ramen nad nějakým nařízením nebo ponechání nějaké záležitosti ve stavu zcela dokončeném, však bylo v jistém smyslu jediným způsobem, jak něco udělat ve společnosti nepřiměřeně zatížené formálními restrikcemi a byrokracií, jejíž motto vždy znělo: „Můžeme počkat.“ Jen díky skulinám byl život snesitelný.⁴⁷ Předseda socialistů Viktor Adler shrnul rakouskou vládu jako *ein durch Schlamperei gemilderter Absolutismus* (absolutismus zmírněný skrze *Schlamperei*).⁴⁸

Průvodním jevem *Schlamperei* byla neméně ctihodná rakouská kratochvíle reptání, brblání a brumlání, která měla řadu synonym, zvláště barvitých v místním vídeňském dialektu. Specifická forma ostré invectivy známá jako *Wiener Schmäh* (vídeňská urážka) byla, stejně jako *Schlamperei*, jakýmsi pojistným ventilem, který se skrýval pod povrchním šarmem a nenucenou dobrosrdečností (*Gemütlichkeit*) vídeňské společnosti. „Vídeňan nezneužívá druhého člověka proto, že by ho neměl rád,“ vysvětloval rakouský spisovatel a dramatik Hermann Bahr, „ani ho nezneužívá proto, že by ho chtěl zastrašit. Zneužívá jej, protože je to zdravé, protože je to pro něj dobré, a dokonce má rád člověka, který mu toto potěšení poskytuje.“ („Dokud reptají, jsou spokojení,“ poznamenal František I., pro nějž tajná policie sestavila dokumentaci o každém z jeho poddaných. „Stanou se nebezpečnými teprve tehdy, když zmlknou.“)⁴⁹

Jediným výsledkem všech těchto vytáček a náhrad však bylo neustálé vyhýbání se každému těžkému rozhodnutí. Jedinou rakouskou vládní politikou obvykle bylo nemít vůbec žádnou politiku kromě „protloukání se“ (pro které také existoval rakouský výraz — *Fortwursteln*), zatímco neřešení, ba i nepoznaní sociální a političtí démoni hnísali a rostli.⁵⁰

Žádný démon nesžíral rakouskou společnost tolik jako antisemitismus. Tento termín jako první použil v roce 1879 německý antisemita Wilhelm Marr, který strávil část svého mládí prací ve Vídni. Pojem měl znít ideologicky korektněji než „nenávisť k Židům“ a rychle se stal ústředním politickým programem nového rakouského křesťansko-sociálního hnutí. Křesťansko-sociální strana oslovovala především